

PRZEGLĄDY — POLEMIKI — PROPOZYCJE ODPOWIEDZI NA ANKIETĘ

Kwartalnik Historyczny
Rocznik CXX, 2013, 4
PL ISSN 0023-5903

CHRISTOPH AUGUSTYNOWICZ

Institut für Osteuropäische Geschichte
der Universität Wien, Austria

EUROPA ŚRODKOWO-WSCHODNIA. O PRAKTYCZNYM UŻYWANIU TEGO POJĘCIA NA PODSTAWIE STANOWISK I ARGUMENTÓW HISTORIOGRAFII ZACHODNIEJ PO ROKU 1945 / PO OSKARZE HALECKIM

Oskar Halecki w swojej epokowej syntezie *Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas* wyjaśnia we wstępie swoją koncepcję Europy Środkowo-Wschodniej i powód swego historiograficznego zainteresowania tym regionem. Chodziło mu o równouprawnienie w traktowaniu regionów leżących na wschód od Niemiec, które nie należały ani do Imperium Bizantyjskiego względnie Otomańskiego, ani do Imperium Rosyjskiego: „Brakuje [w podręcznikach — Ch. A.] historii wielu narodów, które w średniowieczu i w późniejszych wiekach miały swoją przestrzeń życiową między Niemcami i tymi imperiami, a swoją drogę przez historię znalazły czasem w niepodległych państwach, czasem pod panowaniem swoich silnych sąsiadów”¹.

W niniejszym tekście zastanowię się nad recepcją przez historyków zachodnich (to jest w historiografiach niemiecko- i angielskojęzycznych) impulsu wychodzącego od Haleckiego. Podstawą tego artykułu jest fragment krótkiego podręcznika o Europie Środkowo-Wschodniej, zawierający przegląd stanowisk². Pod uwagę wzięte zostały zwłaszcza syntezы monograficzne, dające wyłącznie ogólny zarys historii, przede wszystkim w perspektywie chronologicznej. Poza polem mego zainteresowania pozostawiam tzw. Ostforschung, tj. dokonania historyków pochodzenia niemieckiego, zajmujących się historią Europy Wschodniej już w okresie międzywojennym.

¹ O. Halecki, *Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas*, Salzburg 1957, s. 9, tłum. moje — Ch. A. (oryg. ang. 1952).

² Ch. Augustynowicz, *Ostmitteleuropa. Ein Abriss*, Wien 2010, s. 24–30.

Szczególna uwaga zwrócona zostanie na trzy następujące punkty: 1) izolacja i upowszechnienie wiedzy — stanowiska po 1945 r.; 2) *Cena wolności* Piotra Wandycza; 3) zróżnicowanie i integracja — stanowiska po 1989 r.

1. Izolacja i upowszechnienie wiedzy — stanowiska po 1945 r.

Przedstawiciele pokolenia historyków po Haleckim — i pod wpływem Haleckiego — rysowali obraz Europy Środkowo-Wschodniej z perspektywy geopolitycznej, która stała się faktem po roku 1945. Klaus Zernack w 1977 r. w książce pod tytułem *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*³ przedłożył koncept odnoszący się do całego obszaru Europy Wschodniej, przeznaczony właśnie dla pokolenia studentów, które wyrosło pod znakiem i pod wyrażeniem zimnej wojny i w izolacji od tzw. Wschodu. Zajmował się pozycją Europy Środkowo-Wschodniej w szerokim kontekście Europy Wschodniej, rozważając sposoby i możliwości nauczania jej historii w ramach instytucji akademickich i uniwersyteckich. Oprócz tego uwaga Zernacka skierowana była na określenie „regionalnych i chronologicznych wymiarów i możliwości podzielenia”⁴ Europy Wschodniej. Pod względem tematyčno-chronologicznym w koncepcji Zernacka zainteresowanie budzą kryteria, sięgające definicji Haleckiego. Za wyróżniki Europy Środkowo-Wschodniej uznał on wprowadzenie chrześcijaństwa, wolność stanów i charakterystyczne mechanizmy formowania się narodów⁵. Ponadto Zernack zdefiniował specyficznie wschodnio-europejskie okresy: przyjmowanie zachodniego modelu cywilizacji i zróżnicowanie regionalne (wieki XII–XIV), wojny północne (wieki XVII–XVIII), kształtowanie się hegemonicznej pozycji Rosji (wiek XIX) i wreszcie charakterystyczny dla zimnej wojny okres polityki światowej i emancypacji narodowościowej (XX w.).

Zernack proponował wyodrębnienie czterech regionów: oprócz regionów takich jak Europa Środkowo-Wschodnia, Europa Południowo-Wschodnia i Rosja wyprowadził termin Europa Północno-Wschodnia, tym sposobem akcentując potrzebę szczegółowego uwzględnienia i osobnego potraktowania historii regionu bałtyckiego. Ponadto Zernack uznał termin Europa Środkowo-Wschodnia za problematyczny: z jednej strony bowiem jest on zbyt ścisły pod względem geograficznym, z drugiej zaś — obciążony ze względów politycznych, gdyż w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej używali go historycy niemieccy, kolaborują-

³ K. Zernack, *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*, München 1977.

⁴ „regionale und chronologische Reichweite und Gliederungsmöglichkeiten”, *ibidem*, s. 9, tłum. Ch. Augustynowicz.

⁵ *Ibidem*, s. 67, 71.

cy z reżimem narodowo-socjalistycznym (Ostforschung)⁶. Zernack był zainteresowany także wyodrębnieniem regionu oddziaływania języka niemieckiego i niemieckiej kultury, postulując nieostre rozgraniczenie Europy Środkowo-Wschodniej zarówno od Europy Północno-Wschodniej, jak i Europy Południowo-Wschodniej. Za najsilniejszy zwornik wewnętrzny Europy Środkowo-Wschodniej uznał „struktury społeczno-kulturowe [— —], które rozwinęły się w średniowieczu”⁷. Oprócz tego podkreślał „narodowościowo-społeczną różnorodność”⁸, postrzeganie własnej sytuacji politycznej w kategoriach uciemnienia — co opisywał jako „internacjonalistyczny nacjonalizm”⁹ — i „europeizację przez nakładki kulturowe z Zachodu”¹⁰. W kontekście stosunków ekonomicznych i społecznych zastanawiał się również nad naturalnymi uwarunkowaniami geograficznymi tego obszaru.

Reasumując, wypada uznać, że wychodzące od Zernacka impulsy były bardzo ważne, a nawet fundamentalne dla dalszej dyskusji, ale nie udało mu się przeforsować czwórpodziału Europy Wschodniej, gdyż najnowsze syntezy wracają do tradycji jej trójdzielonego podziału (Europa Środkowo-Wschodnia, Europa Południowo-Wschodnia, Rosja)¹¹.

W ostatnich latach panowania komunizmu do dyskusji włączyły się głosy z samej Europy Środkowo-Wschodniej. Węgierski historyk Jenő Szűcs (1928–1988) wyartykułował swoją koncepcję w 1981 r., pierwotnie po węgiersku. Jego esej został opublikowany po niemiecku w 1990 r.¹², a po polsku w 1995 r.¹³ Już sam tytuł wskazuje, że Szűcs wychodził z konceptu trójdzielonego podziału całej Europy (Europa Zachodnia, Środkowo-Wschodnia, Wschodnia), przy czym Europę Środkowo-Wschodnią widział i przedstawiał jako centrum historycznych procesów rozwojowych i główny cel swoich badań¹⁴. Szűcs zaczął swoje rozpoznanie od wieków VI–VIII, argumentując — to jego kluczowa teza — iż we wczesnym średniowieczu struktury władzy w Europie Zachodniej były tak pofragmentowane, że sprzyjało to

⁶ Por. A. Kappeler, *Osteuropäische Geschichte*, w: *Aufriß der Historischen Wissenschaften*, red. M. Maurer, t. 2: *Räume*, Stuttgart 2001, s. 198–265, tu 229–232.

⁷ „sozial-kulturellen Strukturen [— —], die sich im Hochmittelalter ausgebildet haben”, K. Zernack, op. cit., s. 33.

⁸ „nationsgesellschaftliche Vielfalt”, ibidem, s. 36.

⁹ „internationalistischer Nationalismus”, ibidem, s. 36.

¹⁰ „Europäisierung durch okzidentale [— —] Kulturüberschichtung”, ibidem, s. 37.

¹¹ Np. E. Niederhauser, *A History of Eastern Europe since the Middle Ages*, Boulder-New York 2003, s. 42–61; E. Emeliantseva, A. Malz, D. Ursprung, *Einführung in die Osteuropäische Geschichte*, Zürich 2008, s. 229–354.

¹² J. Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt am Main 1990 (oryg. węg. 1981).

¹³ Idem, *Trzy Europy*, Lublin 1995.

¹⁴ Idem, *Die drei historischen Regionen Europas*, s. 5.

powstaniu społeczności bardzo zdecentralizowanych. Władza polityczna została rozdzielona między szlachtę, mieszczaństwo i duchowieństwo. Z takiej perspektywy Szűcs postrzegał długotrwały rozdział państwa, społeczeństwa i Kościoła w Europie Zachodniej. Rozdzielenie sfery sakralnej i ideologicznej z jednej strony oraz sfery świeckiej i politycznej z drugiej strony umożliwiło na Zachodzie (czyli w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej) – w odróżnieniu od obszaru wpływów bizantyjskich – rozwinięcie się świeckich koncepcji polityki i autorytetu. Najważniejszą rolę w tym procesie zdaniem Szűcsa odgrywała zasada feudalno-lenna, która umożliwiała szlachcie, duchowieństwu i miastom wykształcenie autonomii politycznej i odpowiedniej samoświadomości. Następnie Szűcs podkreśla rolę społeczeństwa cywilnego jako instancji kontrolnej ponad władzą państwową, wątek, który przewija się jak czerwona nić przez całą historię Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej¹⁵. Wydarzenia 1989 r. (tzw. łagodne rewolucje), zasadniczo potwierdziły tę tezę Szűcsa.

2. *Cena wolności* Piotra Wandycza

Po upadku komunizmu w 1989 r. dyskusja o wewnętrznym podziale Europy Wschodniej otrzymała nowe impulsy. Urodzony w Polsce i wykształcony w Stanach Zjednoczonych historyk Piotr Wandycz w 1992 r. opublikował syntezę pod tytułem *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*¹⁶. Wandycz pisał dla publiczności amerykańskiej, słabo zorientowanej w historii Europy. Akcentując stosunki współczesne, wstępnie podkreślał: „W tym regionie zaczęły się dwie wojny światowe i zimna wojna”¹⁷. Pod względem geopolitycznym Wandycz wyraźnie odnosi się do Europy między Zachodem i Wschodem, przyznając zarazem, że pojęciu Europy Środkowo-Wschodniej w znaczeniu szerszym, geograficznym, z jednej strony i pojęciu Europy Środkowo-Wschodniej w znaczeniu węższym, politycznym, brak precyzji. W konsekwencji Wandycz podaje swoją definicję, opierając się na pomysle granic ruchomych, mianowicie na podstawie granic polityczno-administracyjnych różnych epok historycznych. Być może to perspektywa atlantycka zmotywowała go do powrotu do możliwości definicji Europy Środkowo-Wschodniej w odniesieniu do

¹⁵ R. Bideleux, I. Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London–New York 2007, s. 15–17.

¹⁶ P. S. Wandycz, *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, London–New York 2001; wer. pol.: idem, *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 1995.

¹⁷ „Two world wars began in this region, as did the Cold War”, idem, *The Price of Freedom*, s. 1 (tego fragmentu brak w wersji polskiej – Ch. A.).

okalających ją mórz. Sięgając do tej argumentacji, Wandycz kontynuuje dyskusję, która była żywo obecna już w okresie międzywojennym w polskim dyskursie historiograficznym i politycznym. Zgodnie z nim Europę Środkowo-Wschodnią definiuje się jako region między Morzem Bałtyckim, Adriatyckim, Egejskim i Czarnym (Międzymorze).

Wandycz wyjaśnia, że podział Europy na Zachód i Wschód jest stosunkowo nowy i sięga do dawnego przeciwstawienia Południa i Północy Europy, do różnicy pomiędzy cywilizowanym Morzem Śródziemnym z jednej strony i barbarzyńską Północą z drugiej. Sięgając po argumentację Haleckiego i Szűcsa, wprowadza zarazem do dyskusji kategorie metodologiczne z historii gospodarczej, zaczerpnięte z pracy amerykańskiego historyka Immanuela Wallersteina (ur. 1930) — kategorie: centrum, semiperyferia i peryferia. Takim sposobem udaje się Wandyczowi z jednej strony wyróżnić wewnętrzny kształt Europy Środkowo-Wschodniej i z drugiej — wpisać cały region w ogólnoeuropejskie wzory. Podkreśla zarazem potrzebę zróżnicowania funkcjonalnego: z ekonomicznego punktu widzenia Europa Środkowo-Wschodnia należy bez wątpienia do semiperyferii Europy — z kulturowego punktu widzenia należy wręcz podkreślić, iż centralne impulsy europejskie miały początek w tym regionie. Przykładem husytyzm jako protoreformacja w Czechach XV w. czy koncepcje liberalizmu i konstytucjonalizmu w Polsce i na Węgrzech w XVIII i wczesnym XIX w. Wandycz podkreśla, że ich niepodjęcie decyduje o głównym deficycie w percepcji Europy Środkowo-Wschodniej przez tzw. Zachód: szybko, zbyt szybko Zachód i Wschód stały się kategoriami ocennymi.

Zdaniem Wandycza Europa Środkowo-Wschodnia charakteryzuje się następującymi cechami¹⁸:

- opóźniony rozwój kulturalny w drodze adaptacji wzorów zachodnich w X w. na podstawie chrystianizacji;
- trwanie struktur agrarnych wobec równoczesnego rozwijania (proto)industrializacji na Zachodzie (z wyjątkiem Czech);
- rozbieżności w rozwoju pomiędzy elitami i masami, brak społecznego stanu średniego, kompleks deficytu modernizacji;
- problemy narodowościowe spowodowane trwałą różnorodnością etniczno-religijną;
- częste zmiany granic (jeszcze w XX w.);
- przerwy w posiadaniu własnych państwowości;
- dzieje będące częścią historii państw — dużych wielonarodowościowych i ponadregionalnych konglomeratów; walka o wolność przeciwko obcej władzy;

¹⁸ Idem, *Cena wolności*, s. 18–26.

- obecność Niemców i Żydów, wzajemne oddziaływania między nimi a miejscowymi narodowościami;
- miejsce historii skoncentrowanej, „laboratorium, w którym wypróbowuje się różne systemy”¹⁹.

Wandycz uzasadnia swoje stanowisko jednoznacznie w duchu Haleckiego: „W istocie Czechy (później Czechosłowacja), Węgry i Polska zawsze należały do cywilizacji zachodniej”²⁰. Akcentuje przy tym, że wszystkie przełomy strukturalne w historii Europy Zachodniej (odrodzenie, reformacja, oświecenie, Rewolucja Francuska i rewolucja przemysłowa) znajdowały swoje odbicie i analogie w Europie Środkowo-Wschodniej.

3. Zróżnicowanie i integracja: stanowiska po 1989 r.

Od lat dziewięćdziesiątych XX w. termin Europa Środkowo-Wschodnia stał się przedmiotem dalszej dyskusji i szczegółowej analizy. Powstało kilka syntez w języku angielskim: *The Making of Eastern Europe* Philipa Longwortha z 1992 r. posługuje się tzw. chronologicznym regresem: historia przedstawiona jest „z tyłu do przodu”, to jest jej opisanie zaczyna się we współczesności i sięga do przeszłości. Autor widzi Europę Wschodnią jako Europę Centralną powiększoną w kierunku południowo-wschodnim i śledzi historię regionu od przeniesienia stolicy Cesarstwa Rzymskiego do Konstantynopola w 324 r. Postulując „rozdzielenie Europy Wschodniej i Zachodniej już w czasach Karola Wielkiego”²¹, Longworth przyczynia się raczej do symplifikacji zagadnienia niż do dalszej jego analizy. Lonnie R. Johnson w książce *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends* z 1996 r. wraca do terminu Europy Centralnej, interpretując go szeroko. Obszar niemieckojęzyczny, tj. Austria i Niemcy (ściślej mówiąc, Święte Cesarstwo Rzymskie / Związek Niemiecki / Rzesza Niemiecka) na zachodzie i części Serbii i Bośni-Hercegowiny na południu, jest w koncepcji Johnsona wyraźnie zintegrowany w jedną całość²²; tym bardziej akcentuje on obraz i funkcję całego regionu jako przedmurza przeciw Wschodowi²³. Oprócz tego Johnson sięga do koncepcji granic ruchomych w historyczno-politycznym sensie. Chronologicznie sięga do IV w. i stosuje ogólnoeuropejską periodyzację epok (średniowiecze, reformacja i kontrreformacja, absolutyzm i oświecenie, wiek narodowy, wydarzenia XX w.).

¹⁹ Ibidem, s. 25.

²⁰ Ibidem, s. 13.

²¹ P. Longworth, *The Making of Eastern Europe. From Prehistory to Postcommunism*, Basingstoke–London 1997, s. 5.

²² L. R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, Oxford–New York 1996, s. V.

²³ Ibidem, s. 64.

W ostatnich latach obserwuje się tendencję do traktowania Europy Środkowo-Wschodniej i Europy Południowo-Wschodniej jako całości regionalno-historycznej w sensie, jaki nadał mu Halecki. Ważnym przykładem wydaje się monografia *A History of Eastern Europe. Crisis and Change* Roberta Bideleux i Iana Jeffriesa²⁴. Wyróżnia ją to, że autorzy szeroko rozwodzą się nad pomysłami i koncepcjami definicji regionalno-historycznych²⁵. Jednakowoż potem Europa Środkowo-Wschodnia i Europa Południowo-Wschodnia aż do XIX w. są przez nich traktowane rozdzielnie, jedynie w XX w. oba te regiony są ujmowane razem. Europa Południowo-Wschodnia zredukowana jest do okresu grecko-rzymskiego, nawet Europa Środkowo-Wschodnia szczegółowiej potraktowana jest dopiero od VII w. W ten sposób stosunek do starożytności jawi się jako najważniejsza różnica między Europą Południowo-Wschodnią i Europą Środkowo-Wschodnią. Jeśli zaś idzie o chronologię, to zamiast konwencjonalnie wyróżnionych epok pojawia się motyw przewodni – pytanie o dystans Europy Środkowo-Wschodniej do Zachodu; dopiero wiek XX dzieli się konwencjonalnie (okres międzywojenny 1918–1945, okres powojenny 1945–1989 i okres po upadku komunizmu po 1989 r.). Pod względem tematycznym wydarzenia polityczne wpisywane są w szeroki kontekst społeczny i gospodarczy. Historia ujmowana jest w ramach tworów państwowo-historycznych w rodzaju Austria / Monarchia Habsburska czy Rzeczpospolita Obojga Narodów / terytoria polskie; wiele miejsca zajmują rok 1848 i procesy narodotwórcze.

A History of Eastern Europe since the Middle Ages Emila Niederhausera z 2003 r. i *Einführung in die Osteuropäische Geschichte* Ekateriny Emeliantsewej, Arié Malza i Daniela Ursprunga z 2008 r.²⁶ reprezentują przykłady syntez jednotomowych, włączających nawet historię Rosji. Niederhauser posługuje się raczej kryterium chronologicznym, Emeliantsewa, Malz i Ursprung zaś – operują raczej kryterium tematyczno-regionalnym, biorąc pod uwagę również dzieje historii Europy Wschodniej jako dyscypliny akademickiej²⁷. Reasumując, można podkreślić, że wiele nowszych prac²⁸ w szczególności sposób traktuje wiek XX i akcentuje tematy i stosunki aktualne.

Zupełnie innym podejściem metodologicznym charakteryzuje się *Studienhandbuch Östliches Europa*, wydany przez Haralda Rotha w 1999 r.²⁹

²⁴ R. Bideleux, I. Jeffries, op. cit.

²⁵ Ibidem, s. 1–24.

²⁶ Por. przypis 11.

²⁷ E. Emeliantsewa, A. Malz, D. Ursprung, op. cit., s. 13–44.

²⁸ L. R. Johnson, op. cit.; E. Niederhauser, op. cit.; R. Bideleux, I. Jeffries, op. cit.

²⁹ *Studienhandbuch Östliches Europa*, t. 1: *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*, red. H. Roth, Köln–Weimar–Wien 2009.

Praca podzielona jest pod względem tematyczno-regionalnym. Przedstawia ogólne podstawy (takie jak zasadnicze pojęcia historyczne, historiografia, granice i podziały, kultura polityczna, społeczeństwo, religie i konfesje, antropologia historyczna) i regiony historyczne (Europa Środkowo-Wschodnia, Europa Południowo-Wschodnia, Europa Północno-Wschodnia). Następnie wyspecjalizowani w tematyce autorzy opisują kraje, państwa i regiony. Podejście to wyróżnia się cechą szczególną, jaką jest zdecentralizowana perspektywa, pozwalająca na uwzględnienie nie tylko państw narodowych, takich jak Czechy / Słowacja, Polska, Węgry, ale również małych regionów (na przykład Śląsk, Prusy, Siedmiogród) wraz z ich dziejami i im właściwą optyką.

*

Na zakończenie wypada zauważyć, że to ostatnie zdecentralizowane podejście może służyć za przykład praktycznego spojrzenia na Europę Środkowo-Wschodnią i praktycznego rozumienia tego regionu. Współistnienie wielu podobieństw na stosunkowo małym obszarze wydaje się najważniejszą i najpłodniejszą cechą charakterystyczną regionu – przynajmniej z perspektywy historyka.